

ՎԱԶԳԵՆ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ՝ ՄԵԾԱԳՈՒՅՆ ՓԱՌՔԵՐԻՑ ՄԵԿԸ ՄԵՐ ՆՈՐ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ

Տարեթվերը բովանդակավորվում են ծնունդներով և իրադարձություններով: Ծնունդներով՝ մեծ անհատների և համաբարեղ ստեղծագործությունների: Իրադարձություններով՝ հաղթանակների ու ավետիսների, նաև, դժբախտաբար, բնական աղետների ու մարդկային չարագործ արարքների: Եվ օրերի ու տարիների թավալումի մեջ ամեն ժողովուրդ հիշատակելի է դարձնում իր համար սրբազան և ուսանելի տարեթվեր՝ հպարտության կամ խնկարկման արժանի, արժանի հորեյաճանական հիշատակության իր ու նաև այլոց համար, ու որքան շատ են դրանք, այնքան հարուստ է դառնում նրա պատմությունը և հաստատուն՝ նրա գոյության իրավունքը այս արևի տակ:

2009-ը մեզ համար հարուստ է հորեյաճաններով: Ու մեկը Դանիել Վարուժանին է: Ծննդյան 125-ամյակը: 1884-ի ապրիլի 20-ին, երբ ծնվեց Դանիելը, ոչ նրա ծնողները և ոչ այլ մեկը չէր կարող իմանալ, որ քսանհինգ տարի հետո՝ 1909-ին լույս աշխարհ պիտի գա «Ցեղին սիրտը» խորագրով բանաստեղծական մի ժողովածու: Դանիել Վարուժան մեծ բանաստեղծի իսկական հայտնությունը: Գիրք, որ մեկուկես տարի հետո պոլսահայ «Շանթ» հանդեսի հարցարանի՝ «Որո՞նք են Ձեր ամենաշատ սիրված գրքերը» հարցին ընթերցողների գերակշիռ մասը պիտի պատասխաներ՝ «Ցեղին սիրտը»: Եվ նրաճաշակ ու լրջմիտ քննադատ և բանաստեղծ Արտաշես Հարությունյանը ամնիջաբար պիտի գրեր. «Հայ քնարը բավական ատենն ի վեր չէր հնչեցուցած այսքան վեհ, այսքան լայնածավալ սավառմունով հնչյուն մը»: Եվ խստապահանջ Հակոբ Բյուճեճյանը ընդամենը երեք տարի հետո պիտի ասեր. «Կը փութամ հայտարարել, թե ... Վարուժան մեր ամենեն մեծ բանաստեղծն է»:

Ուրեմն արվեստի ժշմարիտ, մեծ երկի ծնունդը նույնպես հիշարժան է, և 2009-ը հորեյաճանական է նաև նրանով, որ «Ցեղին սիրտը» գրքի ծննդյան 100-ամյակն է:

«Յեղիմ սիրտը» գրքից հետո պիտի ստեղծվեին նաև «Հեթանոս երգերն» ու «Հացին երգը», ու, ցավոք, թեև չիրականացան բանաստեղծի բազում նոր մտահղացումները, սակայն ստեղծածն արդեն այնքան խորարմատ էր ու երևելի, որ պիտի մնար ու շարունակվեր հայոց նորագույն բանաստեղծության այդ ու հետագա ընթացքի մեջ:

Բանաստեղծի նահատակությունից հետո երեք տասնամյակ անց Օշականը իր առաջին ոգևորությունը պիտի դատողաբար ամրագրեր. «Դիմանալ իր սերունդին - փոքր արժանիք: Դիմանալ հաջորդ սերունդին - փաստ արվեստագետ խառնվածքի մը: Վարուժանի համար երկու վարկածները ստուգված իրողություններ են: Դիմանալ երրորդ սերունդի մը: Հոս է մեծ գրագետին սահմանը: Վարուժանի գործը արդեն գտած է իր ներքին հավասարակշռությունը: Եվ աներ իր վերջնական, ինքնավստահ եզրակացությունը՝ «Չեմ վախճար գրելու: Դանիել Վարուժան մեծագույն փառքերեն մեկն է մեր քնարերգության, եթե ոչ մեծագույնը»:

Հայոց բանաստեղծության մեջ Վարուժանի գործը շարունակում է, այլևս ընդմիշտ, պահել «իդ ներքին հավասարակշռությունը»: Եվ դա նաև օտարների համոզումով: Ու նաև օտար բանաստեղծների հետ համեմատության մեջ: Վարուժանի՝ 1972 թվակիր ֆրանսերեն ժողովածուի մեջ կարող ենք կարդալ ֆրանսիացի Լուի Անդրե Մարսելի խոսքերը. «Վարուժանը առյուծների զարմից է: Նրա լեզուն հմայում է ամեն ինչ համախմբելու իր զորությամբ»: Իսկ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին, որ նրան կարդում էր նաև հայերենով, գնահատում էր զուգադրության մեջ. «Վարուժանը կը պատկանի այնքան արևմտադին, որքան Հայաստանին», «նրա տեղը համաշխարհային գրականության մեջ թերևս հեռու չէ այն բարձունքից, որ գրավում է Վերհարնը»:

Ահա, արդեն մեկ դարից ավելի է, որ մեծ ծանապարհ է բռնել վարուժանյան բանաստեղծության տեսակը՝ ինքնատիպ ու կախարդող: Վարուժանի բանաստեղծական ծայրը, որ, Չարենցի խոսքերով՝ «և՛ մաքուր ու ջիմջ էր այնքան, ինչպես շողը դաշտերում իջած», նրա երգը, որ նաև «հորդում էր - ամպրոպի, որոտի պես թափով»՝ առաջացնելով զարմացքի ու հիացումի հարցադրումը՝ «Եվ ո՞վ էր տվել այդքան ուժ, այդքան թափ ու շնորհք վերին»: Լուի Անդրե Մարսելը ուներ դրա պատասխանը. Վարուժանը «հրաշալիքորեն օժտված է նախորդների հանձարը մարսելու և նրանով ուժեղանալու կարողությամբ»: Ավելացնենք՝ օժտված էր նաև իրականությունից ներշնչվելու, կյանքի ռիթմերը, զանգվածի սրտի բաբախը զգալու բացառիկ շնորհով: Եվ բանաստեղծության իր ըմբռնումն ուներ. «Պետք է մեր սրտին նշխարները, որոնք երեք միլիոն ժողովուրդին մեջ բաժնված են, հավաքել, կեդրոնացնել մեկ կուրծքի տակ, և զգալ իր սեփական կյանքը, զոհն նվազ ժամանակվան մը համար՝ ի սեր Արվեստին, ի սեր կյանքի երգին»: Իր ձգտումն էր՝ «...մարդ էակին գիրքը

գրել», իր պատասխանատվությունը երկրի և ժողովրդի առջև՝ «Բաղձանքս է ապագայի մարդերուն նվիրել այնպիսի հզոր երգ մը, որ հայրենիքը ինձի պես արարած մը ծնած ըլլալուն գոնե չզղջա»:

(Դանիել Չպուգքարյանը՝ Գրիգոր Չպուգքարյանի և Թագուհի Պաղտիկյանի անդրամիկ զավակը, ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Սեբաստիայի նահանգի՝ Ալիս գետի ափին գտնվող «Բրզմիք ուռնանգարդ գյուղում»: Հայրը Դանիելի մանկության տարիներին ծառայում էր Պոլսում: Պոլսի 1896-ի կոտորածի օրերին նրան բանտարկել էին, և Թագուհին 12-ամյա Դանիելի հետ Պոլիս է գնում: Նրանք Գրիգորին գտնում են բանտում: Հետո, երբ նրան ազատում են, Դանիելը մնում է Պոլսում և սովորում նախ՝ Սազըզ-աղաձիի Մխիթարյան դպրոցի նախակրթարանում (1896-98), ապա Գատը գյուղի Մխիթարյան գիշերօթիկ վարժարանում (1898-1902), որը դեռ չավարտած, որպես առաջադեմ աշակերտի, նրան ուղարկում են Վենետիկ՝ ուսումը շարունակելու Մուրադ-Ռափայելյան Մխիթարյան վարժարանում, ուր նա սովորում է 1902-1905 թթ.: և որն ավարտելուց հետո, դարձյալ որպես բացառիկ շրջանավարտի՝ նրան բարձրագույն կրթության են ուղարկում Բելգիայի Գենտ քաղաքի համալսարան, ուր «հաժախելով հանդերձ գրականության դասընթացներուն» «կանոնավորապես» հետևում է «քաղաքական ու տնտեսական գիտություններուն» (1905-1909):

Ավարտելով համալսարանը՝ 1909 թ. հուլիսին Դանիել Վարուժանը վերադառնում է հայրենի գավառ՝ Սեբաստիա և անմիջապես աշխատանքի է հրավիրվում Արամյան ազգային վարժարանում: 1911-ից նա մանկավարժական աշխատանքը շարունակում է Թոքատում, իսկ 1912-ից, ընտանիքով տեղափոխվելով Պոլիս, ստանձնում է Լուսավորչյան վարժարանի տնօրինությունը, մինչև 1915-ի ապրիլի 24-ը... Շատ ձերբակալվածների հետ նրան էլ աքսորեցին Չանդրի, որտեղից օգոստոսի 26-ին, տեղափոխելու պատրվակով, Վարուժանին չորս ընկերների հետ, ժանապարհին՝ Թունեյի ձորում, կապելով ծառերին, գազամաքար սպանում են...):

Վարուժան իր առաջին գրչափորձերը արել է դեռ 1900-1902-ի շրջանում, նույնիսկ 1902-ին փորձել է հրատարակել դրանք առանձին գրքուկով /պահպանվել է «Ծաղկեփունջ կամ Բրզմիկցիի մը նվագները» խորագրով ձեռագիր այդ տետրը/: Վենետիկում՝ նոր միջավայրում, նոր տպավորություններով գրված բանաստեղծություններից 1904-ին կազմել է մի նոր ժողովածու /սկզբում այն խորագրել էր «Մրկահույզ կայծոռիկներ», ապա՝ «Փուշի ակոսներ»/ և հրատարակության ներկայացնելով՝ մեկնել Գենտ: 1906-ին Վենետիկում այն լույս է տեսնում կրճատված: Վարուժանի տպագիր առաջին գիրքն էր՝ «Սարսուռները»: 1906-1909 թվականներին գրված բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ «Ցեղին սիրտը», որ հրատարակության տրվեց 1909-ին, ու ընթերցողին հասավ 1910-ի գարնանը, հռչակեց մեծ բանաստեղծի ծնունդը:

Շուտով, երկու տարի անց ծնվեց «Հեթանոս երգերը» ժողովածուն՝ հզոր տաղանդի նոր վկայությունը, ապա՝ «Հացին երգը» շարքը, որը, ցավոք անավարտ, լույս տեսավ հետմահու, 1921-ին:

Չորս միջավայր՝ հայրենի գավառը, Պոլիսը, Վենետիկն ու Գենտը ձևավորեցին Վարուժան բանաստեղծին:

Մանկության տարիներին՝ հայրենի Բրզնիքը՝ բնաշխարհի անմոռաց գեղեցկություններով, մոր, տատերի ու պապերի պատմած հեքիաթների աշխարհը, ավանդազույցները բորբոքեցին նրա երևակայությունը: «Բրզնիքը, - հետագայում հաստատել է բանաստեղծը, - էությանս հիմնաքարը կը կազմեն»:

Պոլիսը՝ իր գեղեցիկ բնությամբ, գեղատեսիլ Մարմարայով ու Սկյուտարով և պանդոկ-խաներում ծանր կյանքով ապրող պանդոկստ հայերով, բանաստեղծական առաջին ներշնչումների ազդակը եղավ այն տարիներին, երբ նա Գատը-գյուղի Մխիթարյան վարժարանի աշակերտ էր /1896-1902/:

Վենետիկը՝ իր բնական ու ձեռածո գեղեցկություններով՝ ջրանցքներով, պալատներով, արձաններով, թանգարաններով: արվեստներով ու գրականությամբ, բանաստեղծի ձևավորման գործում վճռական դեր ունեցավ, երբ նա ուսանում էր (1902-1905) Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում: Իր վկայությունն է. «Հոն կը սիրեմ նկարչությունը, առանց վրձին գործածելու: Վենետիկը կը գունագեղեցիկ հոգիս. հոն առանց պատկերի անկարելի կ'ըլլա ինծի խորհելն իսկ. Արվեստս փրկված է»:

Բելգիայի հայտնի Գենտ քաղաքը միտք, խոս ու թռիչք տվեց բանաստեղծին, երբ նա համալսարանի ուսանող էր (1905-1909): Գենտը՝ որպես եվրոպական մշակույթների ու բանվորական քաղաք՝ ազգային ու սոցիալական շարժումների ընդգծվածությամբ: Գենտը՝ համալսարանի հարուստ գրադարանով, ֆլամանդական արվեստով, եվրոպական քաղաքի դասակարգային շերտավորվածությամբ, կյանքի բարախով: Իր վկայություններն են. «Երկու միջավայր ազդած են վրաս - Վենետիկը իր թիցիանով և Ֆլամտորը իր Վան-Տեքներով: Առաջինին գույները և վերջնույն բարբարոս իրապաշտությունը հորինած են վրձինս». «Ֆլաման կյանքն ու գեղարվեստը թերևս եղան պատճառ, որ արվեստս հակեր է դեպի իրապաշտություն»: Նաև՝ «օգտվելով տեղվույն իսկա գրադարանեն՝ կարդացեր էի հնդիկներեն մինչև Հոմեր և Հոմերեն մինչև Մետերլինկ»:

Հաստատապես կարելի է ասել, թե գենտյան միջավայրում՝ բելգիական ազգային ոգու արթնացման այդ շրջանի ընդհանուր մթնոլորտում էր հնարավոր «Ցեղին սրտի» ծնունդը (որ եղավ): Իր արվեստի նորացման, գեղագիտության կազմավորման մեջ վճռական եղավ Գենտը, և ապագա գրքերի բոլոր ծրագրերը նույնպես նա հղացավ Գենտում: Իր վկայությամբ՝ 1908-ին

նա ավարտել էր «Ցեղին սիրտը» և սկսել էր «բանաստեղծությանց ուրիշ շարք մը», 1909-ին արդեն որոշել էր հաջորդ գրքերի խորագրերը՝ «Հեթանոս երգեր», «Հացին երգը»:

Ստեղծագործական կյանքի ընդամենը մեկ տասնամյակ, և բանաստեղծական չորս ժողովածու՝ («Սարսուռներ», «Ցեղին սիրտը», «Հեթանոս երգեր», «Հացին երգը») և գրքերում տեղ չգտած մի շարք բանաստեղծություններ. ահա և ամբողջը:

Յուրաքանչյուր նոր գրքում սակայն Վարուժանը նվաճում էր բանաստեղծական մի նոր աշխարհ, նոր իրականություն, գտնում էր նոր թեմա ու արտահայտման նոր եղանակ, և այդ բազմազանությունն ու բազմակերպությունը բանաստեղծի տաղանդի հզորության ու մեծության վկայությունն էր:

Վարուժանի յուրաքանչյուր գիրք՝ և՛ նյութով, և՛ արվեստով նոր էր ու տարբեր: Ասես տարբեր հեղինակների՝ գործեր լինեն դրանք: «Հաճելի է ինձի միշտ լարերս փոխել և վերանորոգվիլ արվեստիս մեջ, և եթե մուսաները չլքեն զիս՝ դեռ պիտի կրնամ շվարեցնել իմ կարգ մը ակնոցավոր քննադատները...», - գրում է Վարուժանը իր 1914 թվակիր մի նամակում՝ հայտնելով, որ գրում է «Հացին երգը» շարքը, և հավաստելով, թե այն «տարիներ մը լույս կը տեսնեն...»:

Այդպես մեզ «շվարեցնել» կարող են քչերը: Վարուժանը բացառիկներից է: Այդպես հզոր ու բազմազան եղավ նաև Չարենցը, որ գրքից գիրք հայտնվում էր նոր նյութի ու նոր ձևի մեջ (փորձեք կողք կողքի դնել իրար հաջորդող «Ծիածանը» «Ամբոխները խելագարված» պոեմը, «Տաղարան» շարքը, մյուս գրքերը և կիսմոզվեք):

Ասես ուրիշ բանաստեղծ է Վարուժանը «Սարսուռներ»-ում, ուրիշ՝ «Ցեղին սիրտը» գրքում, ուրիշ՝ «Հեթանոս երգեր»-ում, ուրիշ՝ «Հացին երգը» շարքում: Իհարկե, ուսումնասիրողը չի կարող չտեսնել նաև դրանց ներքին կապերը, արյունակցությունը, բանաստեղծական մեծ, անպարփակ նույն աշխարհի միասնականությունը, որ նրա հզոր տաղանդի հաստատումն է: Այդպիսի բանաստեղծների մասին Բելինսկին ասում էր, թե նրանց արտաքուստ իրարից տարբեր բոլոր գրքերի խորքում տրոփում է նույն սիրտը, թե «դրանք բոլորն էլ բխել են մեկ անհատից, միասնական ու անբաժան մեկ եսից»:

«Սարսուռները»՝ երիտասարդ բանաստեղծի երախայրիքը, դեռևս ոչ հզոր պոռթկում, իր ներշնչման հիմքում ուներ կյանքի տառապանքից ծնված վշտի և դրա ամոքման բաղձանքի խոհը: Ուրիշների ցավի համար ունեցած զայրույթով ու գթասրտությամբ է դրսևորվում բանաստեղծի հումանիզմը, մեծ սերն ու տազնապը խեղճերի, թշվառների, տառապալիների նկատմամբ: Բանաստեղծի ցավի հիմքը ուրիշների ցավն է: Իրեն Դուրյանի հետ համեմատողներին ի պատասխան՝ երիտասարդ բանաստեղծը բացատրել է. «Դուրյանի

տխրության շարժառիթը նույն իր անձն է, իմինս՝ ուրիշները. Դուրյան կ'ողբա իր չկրնար ժպտելեն, ես կ'ողբամ գութես և բարկութենես... Դուրյան զինքը կը նկարագրեն, ես կը վերլուծեմ...»: Եվ այդ «ուրիշները» որոշակի մարդիկ են՝ բանտարկյալը, մուրացիկը, հիվանդը, ցրտահար մեռածը, մեռնող պանդուխտը և այլք, իրենց թշվառ կյանքի պատկերներով՝ մասամբ միայն ազգային հասցեով, այլ ընդհանուր, համամարդկային ուղղվածությամբ: Եվ Մխիթարյան դպրոցի սանը այդ վշտերի ամոքումը տեսնում էր մարդկային ու աստվածային գթության, ողջ մարդկության ամուր շղթայված եղբայության, սիրո ու գորովի, կարեկցանքի և օգնության ծավալման մեջ:

...Ե՛րբ պիտի գա, ո՛վ Տեր, այն օրը վսեմ,

Եղբայրությունն Մարդկության

Ե՛րբ իր շղթան պիտի ձգե սրտե սիրտ՝

Մեծ համբույրովն՝ հաղթակա՛ն:

Ե՛րբ հրկիզյա՛լը չքավոր, հուսաթափ,

Մոխրին վրա ինչքերուն,

Ցուրտ, վիթխարի Լքումին տեղ պիտ՝ գըտնա

Տիեզերական Օգնությո՛ւն:

«Ցեղին սիրտը» ժողովածուն ուներ նյութի որոշակիություն՝ ազգային տառապանքը, ավելին՝ որոշակի ժամանակ ու տարածություն՝ համիդյան բռնապետության 1896-1908-ի տարիները, Արևմտյան Հայաստանը: Այն արդեն պոռթկում էր՝ համահունչ զանգվածի՝ համակերպությունից հույսի, արթնացման ու ընթոստացման անցման զգացումին: Դա այն ժամանակն էր, բացատրել է բանաստեղծը, «երբ հայությունը կը խեղդվեր սուրի և սովի մղձավանջին մեջ... մախընտրեցի երգել ցեղին սիրտը, որուն բախյունները կը զգայի իմ մեջս, իմ սեփական արյունիս խորը: Հայությունը կ'ուլար և կը մռնչեր իմ մեջս»: Ժողովրդական տարերքի տառապանքի ու երազանքի բանաստեղծական կերպավորումով Վարուժանն այդ տարերքին հաղորդում էր ոգի ու շարժում: Դա նոր խոսք էր հայ քաղաքական-հայրենասիրական քնարեգության մեջ: «Ցեղին սիրտը» գրքում շունչ էր ամնում իրական հայրենիքը՝ տառապող ու երազող ժողովրդի կենդանի գորությամբ: Եվ բանաստեղծի վերաբերմունքն էր նոր. ողբ, բայց ոչ հուսալքվածություն, այլև՝ զայրույթ, հավատի ներշնչում, պայքարի կոչ: Շեշտը ամնական էր, խրոխտ: Գրքի երկու շարքերում («Բագինին վրա» և «Կրկեսին մեջ») պատկերվեցին մախ՝ տառապանքը՝ գալիքի հավատով ու պայքարի կոչով, ապա՝ պայքարող հայորդիները: Հայաստան աշխարհի սոցիալ-քաղաքական վիճակը ընդհանրացվում էր ընդգծված խաղաղ ոգու (որ աշխատասեր հայն է) և բարբարոս ոգու (թուրքը) հակադրությամբ: Իսկ բարբարոս ոգին բազմադեմ է, չորս տարրերի միասնական դրսևորում՝ Խուժանը, Սուլթանը, Ալլահը ու Եվրոպան, որ գործում են համերաշխ,

միակամ: Խուժանը թալանում է, ավերում ու սպանում: Կոչով, զինվորով ու զենքով նրան հրահրում, ոգևորում են Սուլթանը՝ և հոգևոր տերերը՝ Ալլահի անունից ու հանուն նրա հավատի: Ու նրանց հետ է Եվրոպան՝ քար անտարբերությամբ ոճիրի նկատմամբ, կեղծ վշտակցությամբ տառապալներին և ոչ միայն թողնում, այլև նպաստում է, որ օր ցերեկով բարբարոսը ոչնչացնի քաղաքակիրթ մի ազգի, որ բազմի՝ զոհասեղանի վրա նահատակվում է: Ջա՛րդն է, դեռ 1896-ի ջարդն է՝ 12-ամյա Դանիելի աչքերով դիտված ու քսաներեքամյա Վարուժան բանաստեղծի խռովքով վերապրած «Ջարդը»:

Մինչ ոտքերուն ներքև
Խանձումն ու հոտը մարմնի
Մեր սեմերեն, օրոցքներեն դեպի վեր,
Դեպի երկինք կը ծննձերին՝ որոնց դեմ
Իրենց պինջերը բացած՝
Ալլահն ամպին մեջե, Սուլթանը ցեխին
Հոտոտելով փոխն ի փոխ,
Կը ժպտին հաշտ իրարու,
Ու Եվրոպան՝ դեմքն իր ետև դարձուցած
Կոպերը թաց կը շփե -
Մեր ծովսեն աչքն իր բոգի
Կըսկծելու՛ն համար լոկ:

Տառապանքի, ցավի, զայրույթի այս պոռթկումը, որ «Ջարդը» ընդարձակ բանաստեղծությունն է, հուսալքությամբ չէ, որ ավարտվում է, այլ Եվրոպայի, աշխարհի երեսին շարտված այսպանանքի, և հայոց սգակիր մայրերին մխթարության, նոր քաջորդիներ ծնելու և նոր Արշալույսի «վարդահեղեղ գալուստի» նկատմամբ հավատավոր խոսքերով, «Արշալույսի մը՝ որուն /հավատացե՛ք ինձ, մայրեր/ ես ոտնաձայնը կ'առնեմ...»:

Ռոմանտիկ բանաստեղծը, չհավատալով Եվրոպայից սպասվող օգնությանը, իրապաշտորեն տեսնում էր նրանց անտարբերությունը մեր տառապանքի նկատմամբ, հեգնանքով արձանագրում էր, թե նրանք մեր երկիրը կգան միայն ջարդերից հետո, կգան մեր հարստությունների հետևից, մեր լեռների հանքերը պեղելու, տանելու «մետաղն ու իրենց եսին կուռքերը կերտել...» («Կիլիկյան մոխիրներուն»): Երիտասարդ բանաստեղծը գտնում էր, թե մեր հույսը մեր վրա պիտի դնենք, մենք պիտի լինենք մեզ օգնական, հետևաբար ազատագրական պայքարն է միակ ելքը: Ուրեմն ընթոստություն ու կենաց պայքար՝ ինչպես հռովմեական կրկեսների մեջ («Կռվի երթ», «Հայկակներուն օրրանը», «Առաքյալը», «Դյուցազնի մը սուրին», «Հովիվը» և այլն): Գրքում ազգային-ազատագրության հարցին զուգահեռվում է ժողովրդի սոցիալական ազատագրության՝ ընդհանրապես բռնությունից ազատվելու, ամեն կարգի

բռնատիրության դեմ պայքարելու հարցը. խնդիրը ազգայինից վերաճում է համամարդկայինի: Ընթուստացողները ընդհանրապես տառապողներն են, «Մինչև մեջքն իր՝ տիղմին մեջ ուրիշներուն դռյակ շինող ամբոխն է» («Նեմեսիս»), ընթուստացումը ամեն տեսակ բռնության դեմ է. մեծնող վիրավորի առաջ կռվողները երդվում են նրա շիրմի ոտքի տակ վաղը «նիգակել» «գլուխը Ցարին կամ Սուլթանին. Բռնությունն» («Վիրավորը»):

Գրքի երրորդ բաժնում («Դյուցազնավեպեր») ընթուստացող-կռվող հայորդիները անվանական են՝ էպիկական պոեմների հերոսներ՝ պապը, Արմենուհին, Տոնելը:

«Ցեղին սիրտը» կենդանի մարդկանցով շնչավորված ու կենդանի զգացումներով բաբախուն գիրք է, իրապես՝ «իրականության պոեզիա»: Բանաստեղծի կերպավորման արվեստը «քանդակային» է, շոշափելի ու հստակ գծերով: Պատահական չէ, որ Նեմեսիսի արձանը կերտող քանդակագործին («Նեմեսիս») Վարուժանը քերթող է անվանում («Քերթողն հսկա, մրկավարս, հրաչվի, ցվիրական արվեստանոցն իր մտավ...», «Եվ քանդակեց, քանդակեց...»): Այդպես Վարուժան բանաստեղծը «քանդակում է» «Ցեղին սիրտը» գրքի հերոսներին, տառապանքի ու ընդվզումի պատկերները: Հաճախ խուսափելով համեմատությունների, մակդիրների միջոցով կերպավորելու եղանակից՝ բանաստեղծը դիմում է դեպքերի ու մարդկանց նկարագրության եղանակին՝ շարժման, ընթացքի բաբախի մեջ պատկերելով կյանքը: Պատմողական, էպիկական եղանակը այս գրքում (և ոչ միայն) դառնում է բանաստեղծի արվեստի հիմնական հատկանիշը ոչ միայն պոեմներում, այլև բանաստեղծությունների մեջ:

«Ցեղին սիրտը» բանաստեղծական հզոր պոռթկում էր: Օգտագործելով հայ դասական բանաստեղծության մեջ կիրառություն գտած գրեթե բոլոր եղանակները, ձևերը՝ ողբը, տեսիլը, դիմամությունը, վիպումը, դիմումը, տառաչափական տեսակները, Վարուժանը նոր շեշտեր հաղորդեց դրանց, դրեց նոր ժիթի ու բաբախի մեջ: Նրա պատումը ժիթիկ ու անկաշկանդ է, սանձաթող վարգում է, առնում-տանում է ընթերցողին, որովհետև մշտապես շարժում, դիմամիզմ կա ամբողջ գրքի մեջ. ոչ միայն գործողությունների, այլև ոգու շարժում: Ընդգծված հատկանիշներ են դառնում նաև բանաստեղծական խոսքի պաթոսը, կիրքը, առնականությունը: Որպես ռոմանտիկ՝ Իդեալի իր որոնումները կենդանի իրականության մեջ են, իսկ իրականության պատկերները կենդանանում են մանրամասների (ոչ մանրուքների) դիտարկմամբ, այնքան, ասես իրապաշտ է, զույները թանձր են, մուգ և մուգը ընդգծում է քաղցի, ջարդի, պանդխտության, բողոքի ու ընդվզման պատկերները:

«Հեթանոս երգեր» ժողովածուն իր տեսակով նոր խոսք էր ոչ միայն Վարուժանի, այլև ամբողջ հայ բանաստեղծության մեջ: «Հեթանոս երգերը» մեծ չափումների գիրք է: Ժամանակի միավորը դարձ է՝ մեր դարը և հեթանոս դարը,

ավելի ծիշտ, հեթանոսական դարաշրջանը և քրիստոնեական դարաշրջանը, որոնք խորհրդանշում են իդեալը և իրականությունը: Գրքի երկու շարքերը՝ («Հեթանոս երգեր» և «Գողգոթայի ծաղիկներ»), որպես իդեալի և իրականության դրսևորումներ, հակադրության մեջ ամբողջացնում են գրքի բովանդակությունը, մտահղացման գեղարվեստական կառույցը:

1910-ական թվականներն էին: Համիդյան բռնապետությունը տապալվել էր, թվում էր՝ հայ կյանքը մոր հուն է մտնում, և հայկական մոր արվեստի ստեղծման մտահոգությամբ՝ բանաստեղծը ստեղծեց մոր երգեր, հրատարակեց մոր գիրք, որ հոգու, իր խոսքերով, «մտերիմ հույզերը բացատրե», որ լինի «Մարդ էակին գիրքը»: Մարդու՝ իր տառապանքի և հաճույքների ամբողջությամբ: Ավելին՝ տառապանքի ու հաճույքի նրբերանգները, ընդհուպ՝ տառապանքի գեղեցկությունը և հաճույքի ցավը: Պարագլուխ չէ, սա որոշակի գեղագիտություն էր, որ գետեղեց բանաստեղծը գրքի խորագրի տակ որպես բնաբան: «Ես կ'երգեմ Գինին - Բագիններուն ծիծաղը և խորաններուն արյունը: Դարերու կյանքը կ'երգեմ, հանուն հաճույքի և տառապանքի գեղեցկության»: Ու նաև գրքի վերջին՝ «Մատյանն ահա» ամփոփիչ բանաստեղծության մեջ ավելացրել է. «Ով բարեկամ, խորհե թե Երգս է պատմեր / Ցավն հաճույքին ու հաճույքները ցավին»:

Եթե «Ցեղին սիրտը» գրքում պատկերված էր հայի տառապանքը, «Հեթանոս երգեր»-ում պատկերվեց մարդու տառապանքը՝ առանց ազգայինի ընդգծման: Բանաստեղծի հոգեկան երկընտրանքի, դրամայի հիմքում անբավականությունն է, իրականության և երազի բախումը: «Ցեղին սրտի» գործողության դաշտը հայոց աշխարհն է՝ համիդյան մղձավանջի մեջ, «Հեթանոս երգեր»-ինը՝ հեթանոսական դարերը, «Գողգոթայի ծաղիկներ»-ինը՝ մեր դարը, ի մասնավորի՝ կապիտալիստական քաղաքը: Գողգոթայի ծանապարհի արյունոտ ծաղիկների խորհրդանշային պատկերով նա դիտեց իրականությունը՝ որ իր ժամանակի կյանքն էր՝ կապիտալիստական քաղաքը՝ դասակարգային ընդգծված շերտավորումով: Իր վկայությունն է. «Հոգիս վրա բոցի մը լեզվին պես զգացած էի բանվորներուն աղաղակները մեկ կողմեն, ու մյուս կողմեն շվայտ ու արբեցող կյանքը, իզուր թաքնվող բողբոջումները բարոյիկ համարված փարթամ ընտանիքներուն»: Եվ ոչ միայն քաղաքը: «Ցեղին սիրտը» գրքում պատկերված ջարդերի ողբերգությամբ չէ, որ տառապում է «Գողգոթայի ծաղիկներ» շարքի քնարական հերոսը: Տառապանքներ ու մահեր այստեղ էլ կան («Առկայծ ծրագ», «Մեռնող բանվորը», «Միջոց» և այլն), սակայն ոչ բռնության կամ ջարդերի պատժառով, այլ կյանքի անարդարության, դաժանության կամ պարզապես ծակատագրի: Խեղճերի, տառապողների նկատմամբ անթաքույց է բանաստեղծի սերը, և անթաքույց է նաև ատելությունը «շվայտ ու արբեցող կյանք» վարողների նկատմամբ. «Եվ ես քննով կ'ա-

նիծեմ դարուս կավատ մարդկության Ոսկի հորթերը բոլոր», «Դահլիճներուն փարթամ կիները կ'ատեմ, / Անոնց կավատն է ոսկին»... Ավելին՝ որոշակի է բանաստեղծի համակրությունը ընդվզող բանվորների ու բանվորական շարժման նկատմամբ և հոգեհարազատությունը Բելգիայի ազգային մեծ բանաստեղծ Էմիլ Վերհարնի «բանվորական երգերին»:

Տառապած մարդու չության մեջ միշտ էլ կա երազը և տառապած բանաստեղծի հոգում հատկապես, որովհետև նրան տրված է նաև ուրիշների տառապանքը տեսնելու, կյանքի «դիրտովն ու խուճկով» արթնալու, կյանքի «լույսով ու ցեխով թրծվելու» շնորհը, նա «Մարդն է՝ սրբագործված արցունքով», ուստի կարող է «ճանչնալ երազը սրարթած» ու այն հակադրել բիրտ իրականությանը: Այստեղ, այս գրքում Վարուժան բանաստեղծի երազ-իդեալը մի ուրիշ դարաշրջան է, մարդկային ուրիշ բարքեր ու ըմբռնումներ: Ի հակադրություն քրիստոնեական այս դարի ու ընդհանրապես դարաշրջանի, երբ «մարդն է ինկած գարշապարին տակ հսկա/ Խուլ Սստուծո մը հրեա», երբ մարդը փոքրացել է մարմնով ու հոգով, դարձել է խաբեբա, ստոր, ձղձիմ, խարդախ, երբ «առաքինի քաջության տեղ նենգն այսօր կը տիրե», վաճառքի է հանված սերը, բանաստեղծը փառաբանում է հեթանոսական ժամանակները, «Ուր պաշտվեցա՞վ Գեղեցիկն ու Ձորությունը արբուն», «ուր մարդիկ հզոր ու անկեղծ էին», ուր կար բնական, պարզ վարք ու բարք, սիրո ազատություն, կյանքի վայելքի զգացողություն, շիտակություն, ազնվություն, անկեղծություն և անսահման կենսասիրություն /«Հարձը», «Հեթանոսական», «Գրգանք», «ՌՎ Լալագե», «Օրհնյալ ես դու ի կանայս» և այլն/: Այս ամենը միասնության մեջ էր տեսնում բանաստեղծը, երբ փառաբանում էր Գեղեցիկը: Գեղեցիկը՝ հոգու և մարմնի: Եվ անշուշտ՝ կնոջ, որի կերպարի նոր ըմբռնում էր բերում մեր պոեզիայում: Կնոջ գեղեցկության տարբեր կողմերն էր առանձնացնում այս երգերում: Կինը՝ որպես բնության հրաշք, աստվածակերտ գեղեցկություն, որպես կատարյալ արվեստ, որ նայողին հոգեկան հաճույք և կյանքի զրգիռներ է հաղորդում: Կինը՝ որպես արյան եռք, զգվանքի և հեշտամքի համար ստեղծված արարած, մարմնական հաճույք պարզևոր: Կինը՝ որպես սիրո ներշնչում, սիրո վայելք: Ապա՝ սիրո ու վայելքի սրբազան արդյունքը՝ կինը՝ որպես մայր: Ուրեմն կինը՝ ինքնին գեղեցկություն, վայելք պարզևոր, սիրող սիրտ, մայր, «որուն լայնալիճ կողերուն մեջ կ'արգասավորին նոր կյանքեր նոր ապագաներով: Եսկին պահպանման արվեստը պիտի ըլլար այս, լավագույն արվեստը գուցե հանուն կյանքին», - այսպիսին էր պոեզիայում կնոջ կերպարի իր ըմբռնումը:

Հակադրելով ու համեմատելով «Գողգոթայի ծաղիկներ» ու «Հեթանոս երգեր» շարքերը կարող ենք ասել, թե Վարուժանն ստեղծել է զարմանալի միասնության հասնող մի գիրք՝ ընդգրկման մեծ շառավիղով, կյանքի խո-

րունկ ընկալմամբ, արվեստի գեղեցիկ թռիչքներով: Նոր նյութը թելադրել է դիտարկման նոր հայացք, լեզվական նոր արտահայտչաձևեր, բանաստեղծական խոսքի նոր որակ՝ կյանքի բաբախի, ներանձնական ապրումների, բուռն զգացումների անկաշկանդ դրսևորման որակը:

Աշխարհի և իր հոգու ներհակություններից ազատվելու երազը բանաստեղծին տանում է նաև մի ուրիշ աշխարհի հայտնաբերման, որ գյուղն էր, մի յուրօրինակ «նիրվանա», գյուղաշխարհը՝ զտված սոցիալական ու քաղաքական բոլոր հակասություններից: Գյուղը, հողը, աշխատավորը՝ միմյանց ներդաշն, հացի արարման ընթացքը, աշխատանքի ու ստեղծումի բերկրանքը: «Հացին երգն» էր դա: Իր մի նամակում «Հացին երգը» շարքի մասին Վարուժանը հայտնում էր, թե այնտեղ «երգված պիտի ըլլան հայրենի հողը, մշակներու աշխատությունը և գյուղական կյանքի խաղաղ մեծությունները»: Ոչ թե պատկերված, այլ իր բառով՝ երգված: Երգել, մշամակում է սրտի հուզական խոսք ասել, փառաբանել: Երգը պոեզիա է, գեղեցիկի ընկալում, երանավետ վիժակ: Շարքը իրավ հողին, աշխատանքին, բնությանը ձոնված երգ է: Ոչ թե աշխատանքն է երգում, այլ աշխատանքի խորհուրդը: Ի մասնավորի՝ հացի ստեղծման խորհուրդը՝ առաջին պահից, որ վաղ գարնանը արտերի հրավերն է մշակին՝ հերկելու և սերմանելու հրավերը, մինչև վերջինը, երբ հացը դրվում է սեղանին (ցավոք, վերջին երգերը անհետ կորել են): Հացի երգն է, հացի փառաբանությունը և նրանց, ովքեր ստեղծում են այն՝ հողի և մշակի: Հացի համար բանաստեղծն ունի մեկ վերադիր՝ սրբազան: Հացը, ըստ բանաստեղծի, ոչ թե մշակվում, ստեղծվում է, այլ՝ արարչագործվում: Իսկ արարչագործման ամբողջ ընթացքը բերկրանքների շղթա է, և թափված աշխատանքը՝ բարի ու գեղեցիկ: Եվ այս շարքի համար բանաստեղծը կրկին գտել է թեմային համապատասխան ձև ու ոճ, պատկերավորման նոր համակարգ, ինչպես նախորդ գրքերում:

Այսպես, «Սարսուռներ»-ում ընտրված է նկարագրական պատումի եղանակը՝ դասական տարբեր չափերով հանգավոր բանաստեղծության ձևերի մեջ: Ներկայացնում է թշվառներին ու թշվառությունը՝ անհասցե, և հնչեցնում բարոյախոսականը՝ ցուցաբերենք սեր ու գորով նրանց նկատմամբ, կարեկցանք ու գթասրտություն: Ոճը համդարտ է, մշտապես դիմումնային, մտածողությունը՝ պատկերավոր: Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի սանը դեռ բարձրագույն ընդվզող չէ:

«Ցեղին սրիտը» գրքի նյութը թելադրում էր բանաստեղծին իր հոգու ցավագին ժիչը, տղամարդկային ընդվզումը, վրեժի և ընթոստության տրամադրությունը դնել մարտական, կրքոտ, հզոր բաբախի մեջ՝ ընտրելով դաժան, շիկացած, թանձր, քանդակային կերպարներ ու պատկերներ, որոնք կարծես դրոշմվում են ընթերցողի ուղեղի վրա:

«Հեթանոս երգեր» շարքի նյութը (հեթանոսական կյանքը) բանաստեղծին մղում է իր հոգու խնդագին ճիչը, գեղեցիկի, ուժի, կենսալից կյանքի նկատմամբ ունեցած հրժվանքի անպարագիծ երանության զգացումը արտահայտել վեհ ու պաթետիկ, շքեղ ու շռայլ, ճչացող բառերով՝ ընտրելով վերամբարձ ոճ, զգայական նկարչագեղ պատկերներ:

«Գողգոթայի ծաղիկներ» շարքում պատկերված իրականությունը թելադրում է քերթողին դարի տառապանքից «նիզակված» իր սրտի ռիթմով չափաբերելու տողերը, մերթ՝ զայրացած ու ըմբոստ, մերթ՝ պայքարի կոչող՝ ընտրելով թանձր, իրապաշտական, տպավորիչ պատկերներ:

«Հացին երզը» շարքի բանաստեղծական շունչն ու բաբախը թելադրվեց բնաշխարհի գեղեցկությունների մեղմությունից, գյուղական կյանքի պարզությունից, աշխատավոր գեղջուկի անխարդախ էությունից, անծայր բարությանից և բանաստեղծի ռոմանտիկ հայացքից: Այդ մեղմ, խաղաղ շունչն էլ պայմանավորեց քնարական, պարզ ու անպաժույճ, ջինջ ու զուլալ, ժողովրդական բանավեստի հանգույն մի պատում՝ ռոմանտիկորեն գեղեցիկ, իրապաշտորեն տպավորիչ, աչք շոյող, պայծառ ու տաք պատկերներով:

«Հացին երգի» ստեղծման շրջանում գրված մի փունջ այլ բանաստեղծությունները, որ այն ու հետագա տարիներին հրապարկվեցին մամուլում, վկայում են, որ Վարուժանի բանաստեղծական արվեստը նոր որոնումների մեջ էր: Հախումն Վարուժանը գնալով խաղաղվում էր, խոսքի հեղեղը զուլալվում էր, մտնում նոր հուն, դառնում հանդարտահոս, ավելանում էր քնարական երանգը, խոսքի գետը դառնում էր ավելի ջինջ, պարզ, հակվում դեպի ժողովրդական պոեզիան:

Թե ուրիշ ինչ «շեղումներով», ինչ նոր ոճերով նա պիտի «շվարեցներ» իր քննադատներին՝ ի հաճույս ընթերցողի, չենք կարող ասել, բայց ծրագրերը, որ ցավոք անկատար մնացին, հուշում են, որ հայ պոեզիան մեծագույն կորուստներ ունեցավ հաստատապես: Չէ՞ որ նա ծրագրել էր գրել «Հայ հոմերոսի թագիրը»՝ ազգային ավանդությունների թեմաներով պոեմների շարք, պիտի մշակեր էպոսը՝ «Սասնա տուն» խորագրով, «Հացին երզը» պիտի զուգորդեր՝ ստեղծելով «Գինիի երզը»՝ հացի արարչագործման խորհրդին, որ կենաց խորհուրդն է, միասնացնելով գինու արարչագործության խորհուրդը, որ արթնցումի, հրժվանքի, ներշնչումների խորհուրդն է: Հիշատակված է, թե այդ երկու շարքերը պիտի ունենային քրիստոսաբառ բնաբաններ՝ «Ահա մարմինն իմ ամեք և կերեք» և «Արեք ի սմանն ամենեքյան», որ մարդկանց ամբողջովին, կյանքով նվիրվելու, խաչվելու խորհուրդն է ակամա հուշում: Եվ ինքն էլ իրապես խաչվեց. 1915-ի ապրիլի 24-ի առաջին ձերբակալվածների մեջ էր Վարուժանը և օգոստոսի 26-ին՝ նահատակվածների: Նահատակվելու, խաչվելու այդ պահին էր, այլ ավելի վաղ, որ բանաստեղծը դիմում էր «տառապած»,

«մահապարտ» Հիսուսին, իր ու նրա ճանապարհը նմանեցնելով («ճանապարհի խաչի»), ասես հեռապատկերում տեսնելով իր վախճանը.

Ո՛վ խաչված Հիսուս,

Դու՛ն որ նիզակված սիրտ մը ունեցար

Գըթա սրտիս հույզ...

Տես, տես, սըրտիս վրա դաշույն մ'է խրվեր

Ես շա՛տ եմ սիրեր:

Վարուժանի բանաստեղծական վաստակի հիմքով ու անկատար ծրագրերի համար ափսոսանքով է ընդհանրացրել նրա մեծության բնութագրումը հունական գրականության գիտակ Չաքարիա Պապանդանյուն. «Նրա մահով թերևս կորավ համաշխարհային լիրիկայի ամենամեծ ներկայացուցիչներից մեկը»:

Նա ապրեց ընդամենը 31 տարի: Նրա կյանքը հավասարապես կիսվեց երկու դարի մեջ:

19-րդ դարավերջն էր և 20-րդ դարասկիզբը՝ մեզ համար ծանր ու դժան ժամանակներ: Բայց դա մաև այն ժամանակն էր, երբ փոքր ժողովուրդների մեջ, ինչպես Հովհաննես Թումանյանն էր ասում, «խաղում էր կենդանության շունչը»: Իրենց ազգային էությունը ծանաչելու, այն աշխարհին ներկայացնելու, և այդ ոգով նոր արվեստ ստեղծելու մտավորականության խանդավառությունը համընդհանուր էր: «Բայց փոքր ժողովուրդներն էլ երբ գիտակցության են գալիս, երբ նրանց մեջ խաղում է կենդանության շունչը, - ասում էր Թումանյանը, - կարողանում են առաջ բերել մեծ գրականություններ... Մի՞թե մեծ են այսօր Շվեցիան ու Նորվեգիան, մի՞թե մեծ են Դանիան, Բելգիան կամ Հոլանդիան, որ տալիս են մեծ գեղարվեստագետներ ու գրողներ: Այո՛, թվով մենք էլ փոքր ենք նրանց նման: Բայց թվական մեծությունը գուցե անհրաժեշտ է մեծ պատերազմներով ազգեր ու աշխարհքներ կործանելու համար, իսկ գրականության ու գիտության մեջ, որ նույնպես մի մեծ պատերազմ է, պատերազմ լույսի ու խավարի, այստեղ խնդիրը վճռում է ժողովրդի բարոյական մեծությունը»:

«Կենդանության շունչն էր խաղում» այս շրջանում մաև հայոց մեջ, և գրական-մշակութային մեր մեծ զարթոնքը պայմանավորված էր հենց այդ շնչով: Փոխադարձաբար՝ այդ շունչը ծնեց գրական-մշակութային մեծատաղանդ արվեստագետների մի ամբողջ բույլ՝ Հովհ. Թումանյան, Կոմիտաս, Մարտիրոս Սարյան, Ալեքսանդր Թամանյան, Ալեքսանդր Սպենդիարյան, Արշակ Զոպանյան, Ավետիք Իսահակյան, Սիամանթո, Վահան Տերյան, Եղիշե Զարենց, Հակոբ Օշական, Վահան Թեքեյան և ուրիշներ, ու հենց նրանք էին այդ շնչին հզոր բաբախ հաղորդողները: Եվ այդ մեծերի կողքին էր Դանիել Վարուժանը՝ «մեծագույն փառքերեն մեկը մեր քնարերգության», որ «լույսի ու խավարի» պատերազմում հավատալիոր ձգվում էր դեպի լույսը:

Լույսը մարմարն է երկնային հանքերուն,
Որով Արվեստն անմահական երազով
Կը քանդակե ձյունամարմին աստվածներ:
Իր ծոցին մեջ կը ծնին
Մռայլ Տանդեներն ու Հոմերներն հսկա...
Ու ես կ'երթամ դեպի աղբյուրը լույսին...

Իր ձգտումը բխում էր իր հավատից: Նա հավատում էր իր ժողովրդի, նախնայաց փառքերի, Հայկյան հանձարի վերածնությանը, որին էլ հղում էր իր խոսքը՝ ի լուր ամենեքյան.

Ձի մենք, հանուն Սերին, Սերմին, քու հին Ցեղիդ,
Մարմարեն կույս,
Մենք զավակներդ օգոստափառ, պիտի կերտենք
Նոր Արշալույս: